

KOSOVA VE MAKEDONYA'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARININ BUGÜNKÜ DURUMU*

Cengiz ALYILMAZ**

Geliş Tarihi: Şubat, 2016

Kabul Tarihi: Mart, 2016

Öz

Bugün bağımsız iki ayrı devlet hâlinde varlıklarını sürdüren Kosova Cumhuriyeti ve Makedonya Cumhuriyeti (tıpkı diğer Balkan ülkeleri gibi) yüzyıllar boyu Osmanlı / Türk egemenliği altında kalmış; buralarda Türk yaşayış ve inancını yansıtan eşsiz dil, kültür, sanat ve mimarlık eserleri vücuda getirilmiştir.

Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı / Türk Dönemi eserleriyle ilgili de bugüne kadar birçok araştırma ve inceleme yapılmış; bunlar bildiriler, makaleler, kitaplar ve albümler hâlinde yayımlanmıştır. Yapılan çalışmaların ve yayınların önemli kısmını bu ülkelerin tanıtımına yönelik popüler nitelikteki yayınlar oluşturmaktadır.

Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı / Türk Dönemi kültür ve uygarlık eserleri içinde mezar taşları ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Buldukları yerlerin âdeta tapu senetleri niteliğindeki mezar taşlarına (tıpkı ülkemizde ve dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi) Kosova ve Makedonya'da da gerekli önem veril(e)memiştir.

Bu makalede Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı / Türk Dönemi'ne ait mezarlıkların ve mezar taşlarının bugünkü durumu hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kosova Cumhuriyeti, Makedonya Cumhuriyeti, Osmanlı / Türk Dönemi, mezar taşı.

CURRENT STATUS OF GRAVESTONES OF OTTOMAN'S PERIOD IN KOSOVO AND MACEDONIA

Abstract

The Republic of Kosovo and Republic of Macedonia which continue their existence as two individual governments (as other Balkan states) were under the sway of Ottoman / Turkish domination for centuries; the unique linguistic, cultural, artistic and architectural artifacts reflecting the Turkish lifestyle and belief were constructed in these regions.

* Bu makale Türk Dil Kurumunun öncülüğünde ve Bursa Büyükşehir Belediye Başkanlığının ev sahipliğinde 19-21 Kasım 2015 tarihleri arasında Bursa'da gerçekleştirilen "Arap Harfli Yazıtlar ve Bursa Mezar Taşları Çalıştayı"nda sunulan bildirinin ekleme ve güncellemeler yapılması sonucunda hazırlanmıştır. Makalede ileri sürülen görüşler de esas itibarıyla 20-28 Temmuz 2015 tarihleri arasında Kosova ve Makedonya Cumhuriyetleri'nde gerçekleştirilen bilimsel araştırma ve inceleme gezisi sırasında elde edilen bilgi, bulgu ve belgelere dayanmaktadır. Anılan bilimsel araştırma ve inceleme gezisi sırasında birlikte çalıştığım ekip arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Cevdet ŞANLI'ya, Yrd. Doç. Dr. Ergin JABLE'ye, Doç. Dr. Osman MERT'e, Doç. Dr. Semra ALYILMAZ'a; katkılarını esirgemeyen Türkoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. İrfan MORİNA'ya, Mamaşa Belediye Başkanı Arif BÜTÜÇ ve ekip arkadaşlarına, Ali JABLE'ye, Adem İHTİMANİ'ye, Naim ALUŞ'a, Dragaşlı Tato Usta'ya, (başta Gültekin KÖYBAŞI ve Alaattin BUDAK'a) Kosova'daki Türk Birliği'nin değerli komutanlarına teşekkür ederim.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü; Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu Başkanı; calyilmaz@gmail.com.

Many researches related to Ottoman / Turkish artifacts in Kosovo and Macedonia was conducted by this time and the results of these researches were published as declarations, articles, books or albums. The many of the works and publications conducted consists of the popular publications which are for country advertising.

The gravestones have special place and importance in the Ottoman / Turkish cultural and civilization artifacts in Kosovo and Macedonia. Unfortunately required importance hasn't been given (or couldn't have given) to gravestones which are almost the title of the place in which they exist (as it occurs in our country and other countries in the World).

This study presents information about the current status of gravestones of Ottoman / Turkish period in Kosovo and Macedonia.

Keywords: Republic of Kosovo, Republic of Macedonia, Ottoman / Turkish period, gravestones.

Ø. Mezar Taşları Üzerine:

Mezar taşları önceleri mezarın kime ait olduğunu bildirmek, yerini belirgin duruma getirip unutmamak ve kaybolmasını önlemek amacıyla dikilmişlerdir. Ancak mezar taşları bu işlevlerinin yanında zamanla hem adına mezar taşı yapılan / dikilen kişiyi yüceltip ona değer vermek hem de hayatta kalanlara “ölen”i ve “ölüm”ü unutturmamak amacıyla da dikilir hâle gelmiştir.

Mezar taşları aslında “ölen(ler)”in bir anlamda kendi(leri)ni temsil ederler. Zira mezar taşları sahiplerine ait yaşanmışlıkları, acıları, kederleri, kaygıları, korkuları, sevinçleri, mutlulukları, ümitleri, ümitsizlikleri, vasiyetleri, sonsuza / ötelere uzanan yolun sonundaki “gerçek hayata dair beklentiler”i bünyelerinde barındıran somut kültürel varlıklardır. Mezar taşları insanoğlunun, adına dünya denilen geçici mekânda biraz daha kalma, biraz daha yaşama ve var olma isteğinin somutlaş(tırıl)mış hâlidir.

Mezarlıklar ise, hayatta iken kimlikleriyle ve yaptıklarıyla övünen veya utanıp saklayanların taşlaşıp abideleşen bedenlerinde kimliklerini ve yapıp ettiklerini korkusuzca ve özgürce haykırdıkları er meydanlarıdır.

Mezar taşları en yalın, en çıplak ve en gösterişsiz hâlleriyle bile alıcısını / muhatabını uyarar; onu iyiyi, güzeli yapmaya yönlendiren; ona sürekli “mutlak gerçeği” (“ölüm”ü ve “öteki dünya”yı) hatırlatan deneyimli ve birikimli kılavuzlardır.

Mezar taşları, söylemlerine ve eylemlerine hiçbir mevsimin (yağmurun, dolunun, tipinin, karın), hiçbir mevkinin ve makamın, hiçbir fikrin ve ideolojinin tesir edemediği; söyleyeceğini eğmeden bükmeden, süzgeçten geçirmeden söyleyen mizacı ve dili sert “halk bilgeleri”dir.

Mezar taşları (ve bu bağlamda mezarlıklar) acı gerçekleri dile getirdikleri için diğer kültür ve uygarlık eserleri kadar ilgi görmemiş, sevilmemiş ve araştırılmamışlardır.¹

Mezarlıkların, mezar taşlarının daha yerinde ifadeyle ölümün soğuk yüzü, diğer alanlarda çalışan bilim insanlarını etkilediği gibi yazıt bilimcileri de etkilemiştir. Yazıt bilimciler de (tıpkı tarihçiler, sanat tarihçileri ve kültür tarihçileri gibi) daha ziyade cami, minare, medrese, kale, çeşme, saat kulesi, konak, saray, kervansaray, han, hamam, köprü, tekke, türbe, yatır vd. mimarlık eserleri üzerindeki kitabeler ve grafiksel dil öğeleri (damgalar, semboller, süs ve bezek unsuru olarak kullanılan öğeler) üzerinde araştırma ve incelemeler yapmış ve bunları popüler veya bilimsel nitelikli eserler hâlinde yayınlamışlardır.

Ölüm karşısında çaresiz kalıp kadere boyun eğen insanoğlunun duygu ve düşüncelerini en güzel ve en içten yansıttığı / işlediği mezar taşları, aynı zamanda dünyadaki birçok milletin veya topluluğun bilinen ilk yazılı belgeleri / yazıtları, en eski tarih kayıtları olma özelliğine de sahiptirler. Tıpkı Türk Milleti'ne ait Orhun, Yenisey ve Talas mezar taşları / yazıtları gibi... (Alyılmaz, 2005; Alyılmaz, 2007). Bu yüzden de mezar taşlarının işlevi yalnızca üzerlerine konuldukları mezarların kime / kimlere ait olduğunu, orada kimin yattığını göstermek değildir. Mezar taşları, ait oldukları kimselerin, toplumların, ulusların kimlikleri, dilleri, tarihleri, sanat ve estetik anlayışları, yaşayışları, inanışları, davranışları, sosyokültürel seviyeleri ve ilişkileri hakkında da önemli bilgileri içerirler (Alyılmaz, 2009: 185-209).

1. Osmanlı Öncesi Döneme Ait (Kuman / Kıpçak) Mezar Taşları:

Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyası stratejik konumu ve verimli arazileri sebebiyle tarihin her döneminde farklı milletlerin ve toplulukların hedefi hâline gelmiş; sık sık el değiştiren yönetimlerin egemenlikleri altında farklı kültür ve uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda pek çok Türk boy ve topluluğu da değişik zamanlarda Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasına gelmiştir.

Türklerin Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasına geliş tarihlerini bazı araştırmacılar IV. Yüzyıl'da Hunlar vd. Türk topluluklarıyla (Kafesoğlu, 1993: 67-80; Ahmetbeyoğlu, 1995: 7-18; Ahmetbeyoğlu, 2001: 21-42; Mangaltepe, 2013: 7-21; Uydu-Yücel, 2013: 23-40; Gökdağ, 2015: 477); bazı araştırmacılar ise, XI. Yüzyıl'da Kumanlarla / Kıpçaklarla başlatmaktadırlar (Vásáry, 2007: 237-238).

¹ Ciltler dolusu eserinde gezip gördüğü yerlerdeki her türlü ayrıntıyı dikkatlere sunan ünlü Seyyah Evliya Çelebi'nin de mezarlıklar hakkında bilgi vermeyi "gereksiz" diye nitelendirmiş olmasının temelinde de aynı düşünce yatıyor olmalıdır: *Bu eski Musul'da her ölünün mezar taşlarında nice yüz yıllık başka başka yazılarla yazılmış seyirlik büyük ve uzun mezarlar var ki bir kısmını yazsak Deşt-i Kıpçak'ta Elburz Dağı eteğinde Irak-ı Dâdyân şehrinin harabesinin mezarlığına yazdığımız döner. Gerçi değerli şeylerden söz etmekte fayda vardır ama harabeler ve mezarlıklar gibi meşhur olmayan şeylerin anılmasında fayda olmayıp o kadar değeri olmayan nesnelere uzun uzun anlatılması sıkıntı verir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Kahraman – Dağlı, 2012: IVI / 433).*

İsmail MANGALTEPE, “IV-VIII. Yüzyıllarda Türklerin Doğu Avrupa’ya Göçleri ve Bu Coğrafyanın Türkleşmesi (IV-VIII. Yüzyıllar)” başlıklı makalesinde Türklerin Batı’ya göçlerinin tarihinin aslında milattan önceki devirlere dayandığını ancak asıl göçlerin IV-VIII. Yüzyıllar arasında gerçekleştiğini belirtir:

Türklerin Batı’ya göçleri milattan önceki devirlere uzanmaktadır. Ancak belgelerle tespit edilebilen göçler milattan sonraki dönemlere aittir. IV. Yüzyıl’dan itibaren Türkler Türkistan bölgesinden göç etmek zorunda kalmışlardır. Doğal afetler, nüfus artışı, otlak yetersizliği, siyasi anlaşmazlıklar, ağır dış baskılar ve cihan hâkimiyeti düşüncesi göçün nedenleri olarak sıralanabilir. Göç eden Türk kavimleri uzun bir dönem Hazar Denizi, Kafkaslar ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda hâkimiyet kurmuşlardır. Özellikle Hunların bölgeye gelmesiyle pek çok kavim yurtlarını terk etmek durumunda kalarak “Büyük Kavimler Göçü”ne sebep olmuşlardır. IV-VII. Yüzyıllar arasında Karpatlar ve Tuna Havzasını da içine alan geniş coğrafyada Hunlar, Sabirler, Ogur toplulukları, Avarlar ve Bulgarlar büyük devletler kurmuşlardır. Türkler Doğu Avrupa topraklarındaki hâkimiyetlerini uzun süre devam ettirmişler ve bölgenin sosyoekonomik yapısının değişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır (Mangaltepe, 2013: 7).

Mualla UYDU YÜCEL de “Hazar, Peçenek, Uz, Berendi ve Kumanların Doğu Avrupa ve Balkanlara Yerleşmeleri” başlıklı makalesinde konu hakkında şunları kaydetmektedir:

Gerek Doğu Avrupa gerekse Balkan coğrafyası Türk boylarından Hazar, Peçenek, Uz, Berendi ve Kuman-Kıpçakların birbiri ardınca gelen hâkimiyetlerine şahitlik etmiştir. Bu topraklarda miladi IV. Yüzyıldan itibaren başlayan Türk hâkimiyeti, Türk töresi ve adaletinin güçlü bir şekilde uygulanması ile kalıcı hâle gelmiş ve semeresini günümüze kadar Türk varlığının bu topraklarda yaşaması ile vermiştir.

Karadeniz’in kuzeyinden Doğu Avrupa’ya ve Balkanlar’a akan Türk boyları bu toprakların sahipleri olan devletlerle önce komşuluk münasebetlerinde bulunmuşlar; daha sonra da çetin mücadeleye girişmişlerdir. Her Türk boyu geldiği coğrafyalarda muhteşem bir tarih ortaya koymuş ancak dıştan gelen baskılar karşısında zamanla dayanamamaya bir zayıflama sürecine girmiştir. Bu arada kendilerinden sonra gelen ırkdaşlarının muhalif devletler tarafından kendilerine karşı kullanılmaları da bu zayıflamanın çok kısa bir süre sonra tarih sahnesinden çekilmeleri ile sonuçlanmasına vesile olmuştur. Hâkimiyetlerinin sona ermesinin ardından zamanla bu devletlerin bizzat kendi inisiyatifleri ile topraklarına ya kendi istekleri ile yerleşmişler ya da zorla iskân ettirilmişlerdir (Uydu Yücel, 2013: 23).

István VÁSÁRY ise, hem *Eski Asyanın Tarihi* (2007), hem de *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1165-1365)* (2008), adlı eserlerinde Kuman - Kıpçak - Kun - Polovets adlarıyla bilenen Türk boylarının arasındaki etnik, dil ve kültür ilişkisine dikkat çekerek bu boyların XI. Yüzyıl’ın başlarından itibaren (başta Tatarlar ve Uygurlar olmak üzere bazı Türk boy ve topluluklarını da kendilerine katarak) Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasına gelip yerleştiklerini belirtir.²

Farklı tarihlerde Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyasına gelen Türk boy ve topluluklarının yerleştikleri yerler arasında kuşkusuz ki bugün Kosova Cumhuriyeti ve

² István VÁSÁRY, Kuman - Kıpçak - Kun - Polovets boy adlarını eş anlamlı olarak kullanmaktadır (Vásáry, 2007: 237-238).

Makedonya Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar da vardır. Doğu ve Batı Avrupa arasındaki önemli yolların geçiş bölgelerinde bulunan bu verimli topraklar uzun yıllar Türk boy ve topluluklarının yönetimi altında kalmıştır. Bugün hem Kosova Cumhuriyeti'nde hem de Makedonya Cumhuriyeti'ndeki pek çok yer adı, arkeolojik bilgi, bulgu ve belge de Türk boy ve topluluklarının bu bölgelerde yaşadıklarına tanıklık eder.

Kosova ve Makedonya cumhuriyetlerinde eski Türk tarihine ve geçmişine ışık tutacak olan eserlerin (bu bağlamda mezar taşlarının) büyük bölümü ne yazık ki zamanın ve bölgede bitip tükenmek bilmeyen savaşların acımasızlığı yüzünden yok olup gitmiştir.

Bugün gelinen noktada Kuman / Kıpçak döneminden kalan çok az arkeolojik eserle birlikte bazı anıtsal mezar taşlarının müzelerde teşhir edildiklerini kaydetmek mümkündür. Makedonya Cumhuriyeti'nin Kumanova Bölgesi'ndeki müzede yer alan arkeolojik buluntular ve mezar taşları Türklerin bu bölgedeki tarihine, yaşayışına ve inanışına ışık tutacak bilgileri içermektedir. Farklı dil ve alfabelerle yazılmış Kuman / Kıpçak mezar taşlarının neredeyse tamamı örtüsüz ve korunaksız durumdadır.

Foto 1: Kumanova Müzesinin bahçesinde sergilenen mezar taşlarının genel görüntüsü³

³ Yazıt bilimciler alandaki belgelemeleri sırasında epigrafik yöntem ve tekniklerin yanında fotoğrametrik yöntem ve teknikleri de kullanmalı; üzerinde çalıştıkları objelerin, anıtların, yazıtların *vd.* yüksek çözünürlüklü görüntülerine de yer vermelidirler. Çünkü bir fotoğraf hem tarihî bir belge niteliği taşır hem de onlarca sayfa bilgiyi içerir. Bu çalışmada bu sebeple verilen bilgiler mümkün olduğunca fotoğraflarla desteklenmiştir.

Foto 2: Kumanova Müzesindeki bir mezar taşının görüntüsü⁴

⁴ Mezar taşının eski Türk mezar geleneğindeki “taş başa / bediz” geleneğine benzer şekilde yapılmış olması, bu geleneğin Türkler tarafından Avrupa coğrafyasına taşınmış olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

2. Kosova ve Makedonya Cumhuriyetlerindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu:

Kosova ve Makedonya'daki her bölgede, her yerleşim yerinde (şehirde, kasabada, köyde) tek veya çoklu hâlde Osmanlı Dönemi'ne ait üzerlerinde Arap harfli kitabeleri / yazıtları barındıran mezar taşlarıyla karşılaşmaktadır. Bu mezar taşları yapım teknikleri, şekil ve içerik özellikleri bakımından Asya'dan Anadolu'ya; Anadolu'dan da Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya uzanan Türk mezar taşı geleneğinin devamı niteliğindedir.

Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları genelde mezarlıklarda, cami ve tekkelerin hazirelerinde, türbelerde, yatırlarda; müzelerde, depolarda bulunmaktadır. Söz konusu mezarlıkların ve mezar taşlarının bir kısmı Osmanlı Devleti'nin parçalanıp bölge üzerindeki etkisini kaybetmesinden sonra yerlerine tarla, bağ, bahçe, park yapılarak yok edilmiş olsa da büyük bir kısmı bugün ilgiye ve bakıma muhtaç şekilde varlığını sürdürmektedir.

Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşlarını buldukları yerleri dikkate alarak aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür:

- Cami, Tekke, Zaviye ve Türbelerin Hazirelerinde Bulunan Mezar Taşları
- Mezarlıklarda Bulunan Mezar Taşları
- Depo, Müze vd. Yerlerdeki Mezar Taşları:

2.1. Cami, Tekke, Zaviye ve Türbelerin Hazirelerinde Bulunan Mezar Taşları:

Camiler, tekkeler, zaviyeler ve türbeler tarihin her döneminde Türk ve İslam dünyasında ayrıcalıklı dinî ve mistik mekânlar olarak ön plana çıkmıştır. Zira söz konusu mekânlar ibadet ve ziyaret yerleri olmalarının yanı sıra eğitim ve öğretimin, birlik ve bütünlüğün, hoşgörü, barış ve huzur içinde yaşamının, paylaşmanın ve dayanışmanın da merkezleri olmuştur.

Hayattayken camilerde, tekkelerde, zaviyelerde ve türbelerde ibadet ve ziyaret amacıyla bir araya gelenler öldüklerinde de bu gizemli mekânların hazirelerine gömülmeyi arzu etmişlerdir. Ancak anılan ayrıcalıklı mekânların hazireleri tarihin hiçbir döneminde canı her isteyen / bu hususta vasiyet bırakan herkesin rahatlıkla defnedildiği yerler olmamıştır. Çünkü buralar yaşayışları, inanışları, davranışları, yaptıkları ve yazdıkları sayesinde içinde yaşadıkları toplumda temayüz etmiş seçkin ve saygın kimseler için tahsis edilmiş uhrevi mekânlardır. Bu sebeple de camilerin, tekkelerin, zaviyelerin ve türbelerin hazirelerinde bulunan mezarlıkları "Seçkinler Mezarlığı" olarak adlandırmak / nitelemek yanlış olmaz.

Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Kosova ve Makedonya'daki camilerin, tekkelerin, zaviyelerin ve türbelerin hazirelerinde bulunan mezarların sandukaları da mezar taşları da özenle yapılmışlardır. Bu mezarların ve mezar taşlarının her biri yapım teknikleri, içerikleri, üzerlerinde barındırdıkları epigrafik ve grafik öğeler (yazılar, damgalar, semboller, süsleme ve bezemeler) bakımından tek tek ele alınıp incelenecek nitelikte ve değerlidirler. Her biri ait oldukları dönemlerin "hafızası" niteliğindeki bu mezar taşları Türkiye'deki ve Türk Dünyası'nın farklı bölgelerindeki (Bakü'deki, Şamahı'daki, Gence'deki, Erzurum'daki, İstanbul'daki, Edirne'deki, Bursa'daki...) Arap harfli, tasvirli ve işlemeli mezar taşlarıyla da büyük benzerlikler gösterir. Büyük bölümü yontma ve kabartma tekniğiyle yapılan mezar taşlarının sarıklı, fesli, şahideli, şahidesiz, tepelikli, tepeliksiz vd. olanları mevcuttur.

Foto 3: Manastır'da Hasan Baba Camisi'nin haziresindeki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 4: Manastır'da Hasan Baba Camisi'nin haziresindeki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 5: Kumanova Mezarlığı'ndaki bir mezar taşının görüntüsü

Kosova ve Makedonya'daki hazirelerde bulunan Osmanlı Dönemi mezar taşları genellikle *Hüve'l - Bâkî*, *Hüve'l - Hayyü'l - Bâkî*, *Hüve'l - Hallâku'l - Bâkî*, *el Bâkî*, *el Hükmülillâh...* ifadelerini; mezarın kime ait olduğuna dair bilgileri (*el merhûm ve el mağfûr ...*; *el merhûm el mağfûr el muhtâc...*; *el merhûme el mağfûre ...*), merhumun / merhumenin ölüm tarihini (*sene / fi sene ...*) ve dua / Fâtiha isteğini (... *ruhu için el Fâtiha*; ... *ruhiyçün el Fâtiha*, ... *ruhiyçün Fâtiha*, ... *ruhuna el Fâtiha*, *ruhuna Fâtiha*) ifade eden kalıplaşmış dil öğelerini içermektedir.

Foto 6: Pir Muhammed Mehmed Hayatî Halvetî Dergâhı'nın haziresindeki mezar taşlarından birinin görüntüsü (Ohri - Makedonya)

*Foto 7: Maksut Paşa (Maras) Camisi'nin haziresindeki mezar taşlarından birinin görüntüsü
Prizren - (Kosova)*

Foto 8: Melike Köyü Merkez Camisi'nin haziresindeki mezar taşlarından birinin görüntüsü
(Gora – Kosova)

Seçkin ve saygın kimselere ait mezar taşlarında ilgili kimsenin (merhumun / merhumenin) hayatını özetleyen (kendisine ve başkalarına ait) mensur ve manzum metinlere de rastlanır.⁵

*“Allah – Bâkî
Hafız-ı lafz-ı dilârâ-yı kelâm-i ezeli
Kosova vali vâlâsı Mehmed Paşa
Dinine devletine padişah-ı zîşâna
Sıdk ile hizmete say’eyler idi subh ü meşâ
Nûr-i iffet mütecellî idi didârından
Pertev-i sıdk ü salâh idi yüzünden peyda
Hangi bir memlekette olmuş idiyse me’mur
Ol yeri eyler idi adi ile ma’mûre serâ
Namını hayr ile ibka ederek âlemde
Akibet eyledi gülzâ-i na’îmi me’va
Geçme, bir Fatıha kıl ruhuna yahu ihdâ
Rahmetullahi aleyhi ve ala ehl-i bekâ
Sevdiğim zât idi Muhtar dedim tarihin
‘Azim-i bezm beheşt oldu Mehmed Paşa’ Sene 1321”*

(İbrahimgil - Konuk, 2006: 452).

Foto 9-10: Hafız Mehmed Paşa'nın kabrinin ve mezar kitabesinin görüntüsü
(Priştine – Kosova)

⁵ Bu tür mezar taşları (Arap harfli olmalarına karşın) anlam ve içerik bakımından geçmişte Türk kağanları, beyleri ve kumandanları için dikilmiş olan (Kök)türk harfli yazıtların (Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarının) devamı gibidirler.

Anılan bütün bu özelliklerine ve önemlerine rağmen hazirelerdeki mezar taşlarının büyük bölümü ne yazık ki korumasız ve korunaksız durumdadır. Osmanlı Dönemi'nin sona ermesi, hazirelerdeki mezarlarla / mezar taşlarıyla ilgili ailelerin önemli bir kısmının yaşanan baskılar yüzünden başka bölgelere göç etmeleri, komünist rejimin hüküm sürdüğü dönemlerde camilere, tekkelere, zaviyelere ve türbelere giriş çıkışların yasaklanmış olması, mezarların ve mezarlıkların önemli bir kısmının bakımsızlık ve ilgisizlik yüzünden ya tamamen yok olup gitmesine veya parçalanmasına sebep olmuştur.

Foto 11: Ali Paşa Camisi haziresinde büyük bölümü yok olan mezar taşlarının genel görüntüsü (Ohri – Makedonya)

Raif VİRMİÇA, *Kosova Tekkeleri, Türbeleri ve Kitabeli Mezar Taşları* adlı kitabında Kosova'daki hazirelerde bulunan mezarların ve mezar taşlarının Arap ülkelerinde eğitim gören Kosovalılar ile Kosova'da farklı amaçlarla görev yapan Suudi Arabistan menşeli bazı örgüt üyeleri tarafından son 20 yıl içerisinde yok edildiğini kaydetmektedir:

Son 20 yıl içinde Arap ülkelerinde eğitim gören bazı görevlilerimizin ve şu anda Kosova'da Arap ülkelerinden çeşitli misyonlarda bulunan örgütlerin de etkisi üzerine, Kosova'nın zengin olan çoğu cami kabristanlarından mezarlar kaldırılmış, yerle bir edilmiştir. Bir İranlı, Suudi Arabistanlı, Suriyeli vb. için bu mezar taşlarının belki de hiçbir önemi yoktur ve olmayabilir. Ama Kosova halkı ve onun tarihi için büyük önem taşıyan bu varlıkların yok olması büyük kayıptır ve buna asla tahammül edemeyiz. Osmanlı mirası olan bu mezar taşları var oldukça bizler de varız. Çünkü gerçekten kitabeli mezar taşları diğer kitabelerle birlikte tam anlamıyla buralarda Osmanlı'nın damgasını oluşturmaktadır. Bunun için bu damganın silinmesine tahammül etmeyip var gücümüzle elimizden geleni yapmalıyız; yoksa ilerleyen dönemde bu durumun devam etmesine dur diyecek bir güç çıkmazsa, Kosova'da Osmanlı hâkimiyeti döneminden günümüze kadar gelen kitabeli mezar taşlarının tamamının zamanla yok olacağı şüphesizdir (Virmişa, 2010: 462).

Bazı camilerin, tekkelerin ve zaviyelerin hazirelerinde bulunan mezarlar VİRMİÇA'nın da belirttiği gibi farklı sebeplerle (bazen de bilerek ve isteyerek) kısmen veya tamamen yok edilmiş; bu mezarlara ait mezar taşları da camilerin, tekkelerin bahçelerine vd. yerlere toplanmıştır.

Foto 12: Manastır'daki İshak Çelebi Camisi'nin haziresinde tamamen yok edilen mezarlara ve mezar taşlarına ait alandan bir görüntü

Foto 13: İshak Çelebi Camisi'nin haziresindeki parçalanmış mezar taşlarına ait görüntü

Foto 14: İshak Çelebi Camisi'nin haziresindeki parçalanmış mezar taşlarına ait bir görüntü

Foto 15: İshak Çelebi Camisi'nin haziresindeki parçalanmış mezar taşlarından birine ait görüntü

Foto 16: Mehmet Paşa Camisi'nin (Bayraklı Cami'nin) haziresinde orijinal yerlerinden çıkartılıp bahçe duvarının önüne dizilmiş mezar taşlarından bir kısmının görüntüsü (Priştine - Kosova)

Foto 17: Mehmet Paşa Camisi (Bayraklı Cami) bahçesindeki mezar taşlarından bir kısmının görüntüsü (Priştine - Kosova)

Foto 18: Mehmet Paşa Camisi (Bayraklı Cami) bahçesindeki mezar taşlarından bir kısmının yakın görüntüsü (Pristine - Kosova)

Foto 19: Mehmet Paşa Camisi (Bayraklı Cami) bahçesindeki mezar taşlarından bir kısmının görüntüsü (Priştine - Kosova)

Foto 20: Mehmet Paşa Camisi (Bayraklı Cami) bahçesindeki mezar taşlarından bir kısmının görüntüsü (Priştine - Kosova)⁶

⁶ Mezar taşlarının bir kısmının (yazılı yüzeyleri boyanmak suretiyle) belgelenmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu durum hem yazılı yüzeylerin orijinal görüntüsünü kaybetmesine hem de boyanın yanıcı bir madde olması yüzünden yazıtın ciddi anlamda zarar görmesine sebep vermektedir.

Kosova'da ve Makedonya'da hazirelerde bulunan; yok edilmekten ve parçalanmaktan kurtulup ayakta duran mezar taşlarının büyük bölümü de otlar ve ağaçlar arasında âdeta kaybolmuş; yazılı yüzeylerini yosunlar ve likenler kaplamıştır.

Foto 21: Melike Köyü Merkez Camisi'nin haziresinden bir görüntü (Gora – Kosova)

*Foto 22: Cengiz ALYILMAZ, Melike Köyü Merkez Camisi'nin haziresinde otlar arasında kalan bir mezar taşını görüntülerken (Gora – Kosova)
(Foto: Semra ALYILMAZ)*

Foto 23: Melike Köyü Merkez Camisi'nin haziresinde orijinal görüntüsünü kaybetmiş mezar taşlarından biri (Gora – Kosova)

*Foto 24: Alaca Cami'nin haziresinde üzeri yosun ve likenlerle kaplı bir mezar taşının görüntüsü
(Tetova / Kalkandelen – Makedonya)*

2.2. Mezarlıklarda Bulunan Mezar Taşları:

Mezarlıklar kimi zaman barış, yardımlaşma ve dayanışma içinde; kimi zaman ise kavga, mücadele ve savaşlarla ömür geçiren insanoğlunun adına dünya denilen mekânda ulaştığı son noktadır.

Aslında mezarlıklar bütün farklılıkların sona erdiği; özel statü, yer, mevki ve makam istemenin artık bir anlam ifade etmediği mekânlardır. Mezarlıklar hayatta iken bir araya gel(e)meyenlerin öldüklerinde birbirlerinden ayrıl(a)madıkları gizemli ortak alanlardır. Mezarlıklardaki her mezar ve mezar taşı bu sebeple bütün insanlığın ortak eseri ve değeridir.

Türkler tarihin her döneminde inançları (Atalar kültü) gereğince mezarlıkları ziyaret edilmesi gereken en önemli kutsal mekânlar olarak görmüşler; savaşta ve barışta; sevinçte ve kederde mezarlıkların korunmasına ve ziyaret edilmesine de ehemmiyet göstermişlerdir. Yolları bir şekilde Türklerin hâkimiyette olduğu ülkelerden geçen seyyahlar da, eserlerinde mezarlara ve mezarlıklara Türkler tarafından verilen değere dikkat çekmişlerdir.

Osmanlıların / Türklerin hâkimiyette buldukları dönemlerde itina ile bakımları / temizlikleri yapılarak korunan Kosova ve Makedonya'daki mezarlıklar, Osmanlı sonrasında ne yazık ki gerektiği şekilde korun(a)mamış; pek çok mezarlık (ansiklopediler dolusu bilgileri içeren eşsiz mezar taşları ve sandukalar) yerleşim alanları içinde kaldıkları bahane gösterilerek ortadan kaldırılmışlardır.

Yerleşim merkezlerinin içinde kalan ve korundukları söylenen mezarlıkların büyük bölümü de ne yazık ki içler acısı görüntü sergilemektedir. Bunun en açık örneğini Prizren'deki Büyük Osmanlı Mezarlığı⁷ / Karabaş Mezarlığı⁸ teşkil etmektedir. Söz konusu mezarlık Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgede görev yapan bazı kurumları tarafından 2007 yılında koruma altına alınmış olsa da hâlihazırda perişan durumdadır. Mezarlığın üç ayrı noktasından yol geçmiş; mezarlar otlar ve atıklar yüzünden görünmez hâle gelmiş; yerde yatan mezar taşlarının büyük bölümü parçalanmış; ziyaret edenlerin su içmeleri için yapılan çeşme de âdeta utanç abidesine dönüşmüştür.

⁷ Karabaş Mezarlığı Prizren'in merkezinde bulunduğu için herkes tarafından ziyaret edilmektedir. Mezarlığın içler acısı görüntüsü Türkiye Cumhuriyeti'nin itibarını zedelemektedir.

⁸ Osmanlı Mezarlığı'nda Horasanlı Karabaş Baba Türbesi de bulunduğundan mezarlık, Karabaş Mezarlığı olarak da adlandırılmaktadır.

Foto 25: Karabaş Mezarlığı'nın tabelasının görüntüsü

Foto 26: Karabaş Mezarlığı'nın çevre duvarının TİKA tarafından yapıldığını belirten tabelanın görüntüsü

Foto 27: Karabaş Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının genel bir görüntüsü

Foto 28: Karabaş Mezarlığı'nın üç ayrı noktasından geçen yollardan birinin görüntüsü

Foto 29: Karabaş Mezarlığı'ndaki mezarlardan birinin görüntüsü

Foto 30: Karabaş Mezarlığı'nda 2007 yılında yapılan çeşmenin bugünkü durumu

Osmanlı Dönemi'ne ait mezarlıkların ve mezar taşlarının yok edilmesinde şüphesiz ki bu mezarlıklara yeni definlerin yapılmasının da rolü büyüktür.

Yerleşim yerlerine uzak bölgelerdeki mezarlıklarda bulunan mezar taşları diğerlerine oranla daha sağlam kalmış olsalar da bu mezar taşlarının da büyük bölümü restorasyona ve konservasyona muhtaçtır.

Foto 31: Başka Köyü Mezarlığı'ndaki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 32-33: Bačka Köyü'ndeki bir mezar taşının (önce ve sonrasına ait) görüntüleri (Gora – Kosova)

Foto 34-35: Globocica Köyü Mezarlığı'nda yazılı yüzeyi toprak altında kalmış bir mezar taşının (önce ve sonrasına ait) görüntüleri (Gora – Kosova)

2.3. Depo, Müze vd. Yerlerdeki Mezar Taşları:

Kosova ve Makedonya'daki camilerin, tekkelerin, zaviyelerin ve türbelerin hazirelerinde veya mezarlıklarda bulunan bazı mezar taşları buldukları yerlerden alınarak korunmak veya teşhir edilmek amacıyla depolara veya müzelere taşınmışlardır. Söz konusu mezar taşlarının hangi hazireden veya hangi mezarlıktan getirildiklerine dair envanter kaydı da tutulmamıştır.

Foto 36-37: Brod Köyü Çarşı Camisi'nin deposunda bulunan mezar taşlarının görüntüleri (Gora – Kosova)

Foto 38: Melike Köyü Merkez Camisi'nin deposundaki mezar taşlarından biri (Gora – Kosova)

3. Bugünkü Mezar Taşları:

Kosova ve Makedonya’da Türk ve Müslüman ahaliye ait pek çok mezar bulunmaktadır. Bu mezarlıklardaki mezarların ve mezar taşlarının Türklere ait olanları (şekil ve içerik özellikleri bakımından) Anadolu’daki mezarlıklardan farklı değildir.

Foto 39: Mamuşa (Kosova) Mezarlığı’ndaki mezar taşlarından birinin görüntüsü

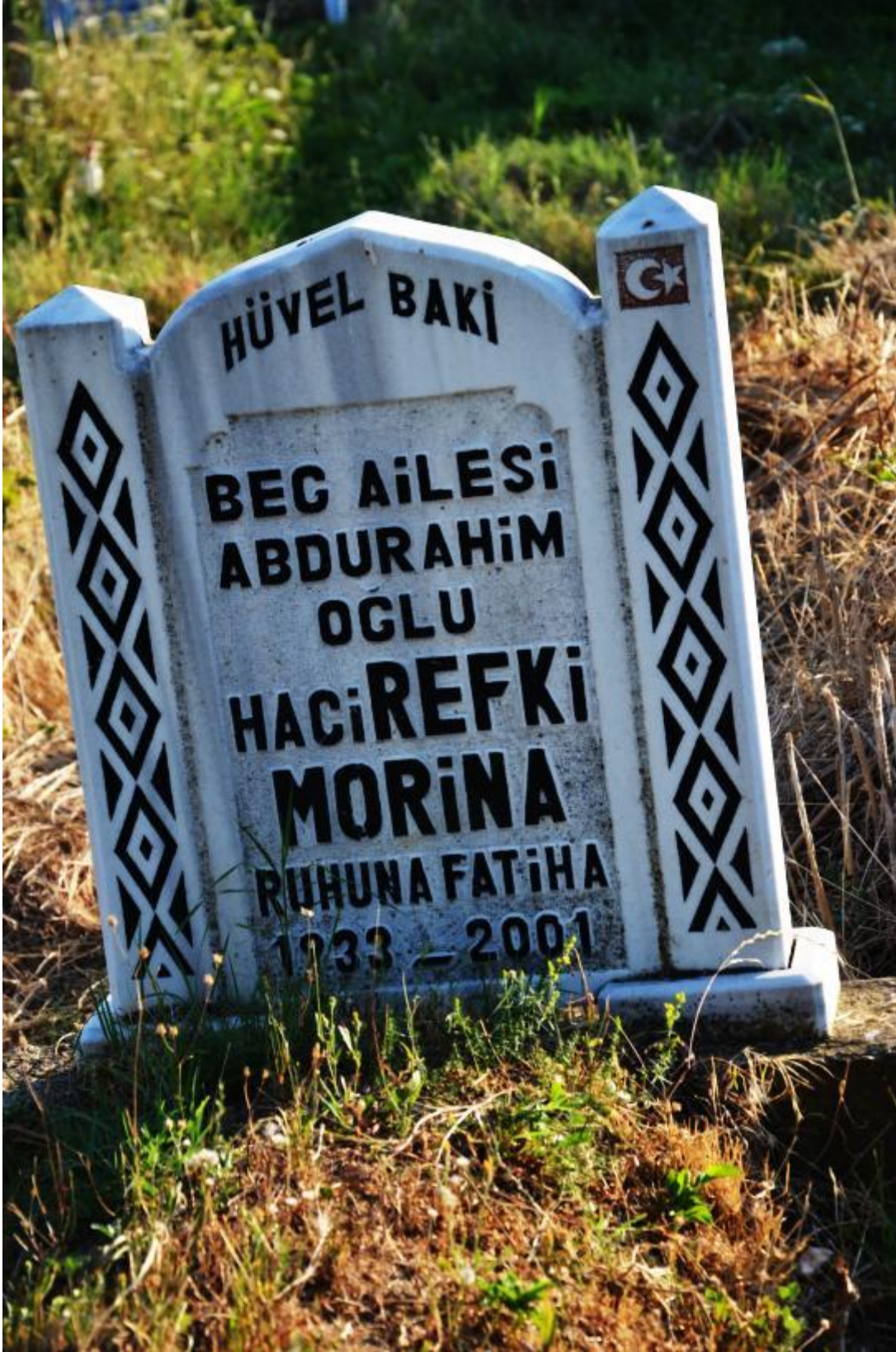

Foto 40: Mamuşa (Kosova) Mezarlığı'ndaki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Türlere ait olmayan Müslüman (Arnavut, Roman vd.) mezarlıklarında da Türk mezar geleneğinin devam ettirildiği ve mezar taşlarında Türkçe bazı ifadelerle (kelime ve cümlelerle), Türk kültüründe ayrı yere ve öneme sahip olan damga, sembol ve bezemelere yer verildiği dikkati çeker.

Foto 41: Bačka Köyü Mezarlığı'ndaki bir mezar taşının görüntüsü

Foto 42-43: Bačka Köyü Mezarlığı'ndaki mezar taşlarından görüntüler (Gora – Kosova)

4. Diğer Eserler Üzerindeki Arap Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu:

Kosova ve Makedonya’da mezar taşları dışında camilerin, minarelerin, medreselerin, tekkelerin, zaviyelerin, türbelerin, hanların, kervansarayların, köprülerin, konakların vd. mimarlık eserlerinin üzerlerinde de yazıtlar / kitabeler bulunmaktadır. Söz konusu yazıtlar genelde üzerlerinde buldukları eserle aynı kaderi paylaşmışlardır. Nitekim bölgede yaşanan savaşlar, göçler ve yönetim değişiklikleri Osmanlılara ve onların temsilcisi durumundaki Osmanlı Dönemi eserlerine karşı bir tepki oluşturmuş; bu eserler ya yapım amaçları dışında kullanılabilir hâle gelmişler; ya kaderlerine terk edilmişler; ya da tamamen ortadan kaldırılmışlardır.

Foto 44: Bugün otomobil tamirhanesi olarak kullanılan Osmanlı Dönemi’ne ait bir caminin görüntüsü (Çınar Mahallesi, Manastır / Makedonya)

Foto 45: Aynı caminin minaresi üzerindeki kitabenin bir görüntüsü

Foto 46: Bir kısmı dükkân, bir kısmı ardiye olarak kullanılan Manastır'ın merkezinde bulunan Çarşı Camisi'nin genel görüntüsü

Foto 47: Çarşı Camisi'nin içinden bir görüntü

Kosova ve Makedonya'da yıkılmayıp bugüne kadar varlığını koruyan Osmanlı Dönemi'ne ait pek çok eser ilgisizlik ve bakımsızlık veya farklı amaçlarla kullanılmaları yüzünden perişan durumdadır. Yerleşim yerlerinin merkezlerinde dönemin yöneticileri tarafından büyük ve gösterişli olarak inşa ettirilen birkaç caminin ve tekkenin restorasyonu Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili bazı kurum ve kuruluşları (TİKA başta olmak üzere) tarafından yapılarak bölge halkının ibadetine ve ziyaretine açılmıştır. Ancak eski mahallelerdeki (özellikle de Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahallelerdeki) mimarlık eserlerine ne yazık ki aynı ilgi gösteril(e)memiştir. Kitabeyi değerli kılan üzerinde yer aldığı eserdir. Zira kitabeler ait oldukları eserle aynı kaderi paylaşırlar. Kosova'da ve Makedonya'da pek çok kitabe de üzerindeki eserle birlikte yok olup gitmiş veya yok olma sürecine girmiştir.

Kosova ve Makedonya'da Osmanlı Dönemi'nde yapılan ve fazla tahrip olmayan bazı eserler de bölge halkı tarafından küçük onarımlarla tekrar ibadete ve ziyarete açılmıştır. Bu eserlerin bünyelerindeki kitabeler de nispeten daha iyi durumdadırlar.

Sonuç ve Öneriler:

Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları genelde mezarlıklarda, cami ve tekkelerin hazirelerinde, türbelerde, yatırlarda; müzelerde, depolarda bulunmaktadır. Her biri ait oldukları dönemle ilgili değerli bilgileri içeren bu mezar taşları yapım teknikleri, şekil ve içerik özellikleri bakımından Asya'dan Anadolu'ya; Anadolu'dan da Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya uzanan Türk mezar taşı geleneğinin devamı niteliğindedir. Bütün bu özelliklerine rağmen Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşlarına (tıpkı ülkemizde olduğu gibi) gereken önem verilmemiş; pek çok mezarlık ve mezar taşı farklı sebeplerle yok edilmiştir. Geride kalan mezar taşlarının yok edilmemesi için:

- TDK, TTK, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, üniversiteler ve konuyla ilgili diğer kurum ve kuruluşlar dar anlamda Kosova ve Makedonya'daki geniş anlamda ise Balkanlar ve Doğu Avrupa coğrafyasındaki mezar taşlarıyla ilgili kapsamlı projeler hazırlamalı ve bir an önce bu projeleri hayata geçirmelidirler.

- Hazırlanacak projelerde farklı disiplinlerden (dil, tarih, sanat tarihi, arkeoloji, epigrafi...) bilim adamlarının birlikte çalışmalarına imkân sağlanmalıdır.

- Balkanlar'daki ve bütün Doğu Avrupa coğrafyasındaki Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşlarının envanter tespiti yapıp albümleri, katalogları hazırlanmalı; söz konusu eserler dil, tarih, etnoloji, epigrafi vd. açıdan bilimsel yöntem ve teknikler kullanılarak incelenip çok dilli ve karşılaştırmalı olarak yayımlanmalıdır.

Kaynaklar:

AHMETBEYOĞLU, A. (1995). *Greک Seyyahı Prikos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul.

AHMETBEYOĞLU, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara.

ALYILMAZ, C. (2009). Kırgızistan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/8, 185-209.

ALYILMAZ, C. (2011). Azerbaycan'daki Arap Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1, 361-393.

ALYILMAZ, C. (2011). Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursa'daki Türbeler. *Kaşgar'dan Endülüis'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, 1-41.

ÇORUHLU, T. (2007). "Kayıp Mirasın İzinde" *Gora Halk Sanatları*. İstanbul.

- DONUİK, N. (2006). Kosova Sultan Murad Hüdâvendigâr Türbesi'nin Tarihçesi. *Kosova Sultan Murad Hüdâvendigâr Türbesi Restorasyonu*. Ankara, 13-33.
- ENGİN, R. (2014). *Balkanlardaki Yatur, Türbe, Tekke ve Zaviyelerimiz*. İstanbul.
- GÖKDAĞ, B. A. (2015). *Türklerin Dünyası Dil Kimlik Siyaset*. İstanbul.
- İBRAHİMGİL, M. Z. ve KONUK, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri I-II*. Ankara.
- İBRAHİMGİL, M. Z. ve KONUK, N. (2006). *Kosova Sultan Murad Hüdâvendigâr Türbesi Restorasyonu*. Ankara.
- KAFESOĞLU, İ. (1993). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul.
- KAHRAMAN, S. A. ve DAĞLI, Y. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. C. I-II, Ankara.
- KUTLU, H. (2005). *Kaybolan Medeniyetimiz Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihî Mezar Taşları*. İstanbul.
- MANGALTEPE, İ. (2013). IV-VIII. Yüzyıllarda Türklerin Doğu Avrupa'ya Göçleri ve Bu Coğrafyanın Türkleşmesi (IV-VIII. Yüzyıllar). *Balkanlar ve Göç / The Balkans and Mass Immigration*, Bursa, 7-21, ed. A. F. ÖRENÇ - İ. MANGALTEPE.
- MERMUTLU, B. ve ÖCALAN, H. B. (2011). *Tarihî Bursa Mezar Taşları I Bursa Hazireleri*. İstanbul.
- MERMUTLU, B. ve ÖCALAN, H. B. (2012). *Tarihî Bursa Mezar Taşları II Emir Sultan Mezarlığı*. İstanbul.
- SAMSAKÇI, M. vd. (2014). *Kosova Kitâbeleri*. İstanbul.
- UYDU YÜCEL, M. (2013). Hazar, Peçenek, Uz, Berendi ve Kumanların Doğu Avrupa ve Balkanlara Yerleşmeleri *Balkanlar ve Göç / The Balkans and Mass Immigration*, Bursa, 23-40, ed. A. F. ÖRENÇ - İ. MANGALTEPE.
- VÁSÁRY, I. (1995). Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine. *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 51-59.
- VÁSÁRY, I. (2007). *Eski Asyanın Tarihi*. İstanbul. çev. İ. DOĞAN.
- VÁSÁRY, I. (2008). *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1165-1365)*. İstanbul, çev. A. C. AKKOYUNLU.
- VIRMİÇA, R. (1999). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I*. Ankara.
- VIRMİÇA, R. (2002). *Kosova Hamamları*. Ankara.
- VIRMİÇA, R. (2010). *Kosova Tekkeleri, Türbeleri ve Kitabeli Mezar Taşları*. İstanbul.